

МАКАЛДАРДАГЫ БАЙЛАМТАСЫЗ ТЕҢ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМДӨРДҮН МҮНӨЗДҮҮ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Бул макалада макал тексттерин уюштурган байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн уюшулуш мүнөзү, грамматикалык түзүлүшү, ой туюндурулушу иликтөөгө алынат.

Тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочтору бир эле сөз түркүмүнөн уюшулуп, грамматикалык түзүлүштөрү негизинен бирдей болору белгилүү. Муну тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндө уюшулган көпчүлүк макал тексттери да ырастап турат:

1. Жайбаракаттык жазга жакпайт, жарыша иштөө жалкоого жакпайт.
2. Өнбөс доону доолаба, өлбөс жоону жоолаба.

Баяндоочтору грамматикалык окшош формаларда уюшулган мындай мисалдар макалдарда арбын учурайт. Бирок айрым учурларда стилдик максатка ылайык, баяндоочтордун бирдей түзүлүштөрү сакталбай калган макал тексттери да учурайт. Маселен,

Ичип – жебей жыйнагын,

Бай болорго мен кепил, - тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндө уюшулган макал текстинин 1-жөнөкөй сүйлөмүнүн баяндоочу – жыйнагын, 2-жөнөкөй сүйлөмүнүн баяндоочу – кепил. Бул баяндоочтор ар башка сөз түркүмдөрүнөн уюшулуп, грамматикалык түзүлүштөрү боюнча да окшош формаларда турушкан жок. 1-жыйнаган баяндоочу буйрук мүнөзүндөгү этиш сөздөн турса, 2-кепил баяндоочу атоо маанисиндеги абстрактуу зат атоочтон уюшулду. Демек, тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн баяндоочтору бири-бирине карата окшош, бирдей грамматикалык түзүлүштө болот деп жыйынтык чыгарууга болбойт.

Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдө ээ менен баяндоочтун экөөнүн тең бир учурда катышып турушу шарт эмес. Ал кандай түзүлүштөгү жөнөкөй сүйлөмдөрдөн уюшулгандыгына байланыштуу болот. Ошондуктан эки тутумдуу, же бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдөн, же болбосо, алардын аралашып келишинен да уюшула берет.

1. Жатып ичер жаман адат,
көп жашатпай жайынды табат.
2. Дүйнөнүн шамы – билим,
жашоонун шамы – эмгек.
3. Жабагы жалдуу экен деп сатып алба,
жаманды малдуу экен деп жакын кылба.

1-мисал эки составдуу жана бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдөн туруп аралаш, экинчи мисал өңчөй эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдөн, 3-мисал өңчөй бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдөн уюшулган байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макал тексттеринен болуп саналат. Мындан тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндө уюшулган макал тексттери ар кандай жөнөкөй сүйлөм түзүлүштөрүнөн ийкемдүү уюшуларын көрүүгө болот.

Эң башкысы, тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн жөнөкөй сүйлөмдөрү макалдагы ойдун берилишине карай удаалаш калыпташкан сүйлөмдөр болуп саналат. Андагы жөнөкөй сүйлөмдөр өз алдынча жыйынтыктуу ойду билдиргенден сырткары, бири экинчисинин маанисин толуктоочу, тактоочу милдетти аткарып, логикалык багыттагы ойду талап кылат. Ошон үчүн алар бири-биринин мазмунун толукташып, өз ара бир бүтүндүктү түзүп турат.

Негизинен, макал мазмунундагы ой белгилүү бир максатты көздөп колдонулат. Ал

максат жөнөкөй же татаал сүйлөм түзүлүшүндө ишке ашырылат. Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдарда белгилүү бир максаттагы козголгон ой бир, же бир нече өзөк маселени өз ичине камтып туюндурат. Дал ошол өзөк маселелерди туура чагылдырууда, жеткиликтүү, түшүнүктүү жана таасирдүү берүүдө андагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн колдонулуш ыгы, бири-бири менен шартталуусу башкы орунда турат. Тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн грамматикалык түзүлүшүнөн, байланышынан, маанилик катышынан макал мазмунундагы ойдун туюндурулуш жолун, кандай ыкмада чагылдырылыш мүнөзүн көрүүгө болот. Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдардын жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн маанилик биримдиги айрым учурларда бир эле маселеге багытталып колдонулса, кээ бир учурларда ар бир жөнөкөй сүйлөмү бир максатка багытталган өз-өзүнчө маселелерди туюндурушу ыктымал:

1. Санаасы жок сары сууга семирет,
катыны жок кыздуу үйгө теминет.
2. Даны жоктун наны жок,
наны жоктун жаны жок.

Келтирилген мисалдар - байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар. Ар биринде экиден жөнөкөй сүйлөм бар. Жөнөкөй сүйлөмдөрү бири-бирине тең катар коюлуп, ырга мүнөздүү ыргакты шарттап, өз ара уйкаштыкта турат.

1-макалдын жөнөкөй сүйлөмдөрү аркылуу эки маселе козголгон: а) Санаасы жок сары сууга семирет – көңүл өйүтө турган проблемасы жок, телегейи тегиз адам; б) катыны жок кыздуу үйгө теминет – аялы жок адамдын ошол учурдагы абалы, мүнөзү, максаты. Бирок макалдын бул жөнөкөй сүйлөмдөрүндө эки башка маселе козголгону менен, алардын түбү бир максатка – турмушта адамдар кайсы учурда кандай абалда болоруна, кырдаалга, шартка, мүнөзгө жараша өзүн кандай алып жүрөрүнө багытталды. Экинчи макал да биринчи макал сыяктуу эки жөнөкөй сүйлөмдөн турат: 1) Даны жоктун наны жок. 2. Наны жоктун жаны жок. Аталган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн түбү, негизинен, бир өзөктөн чыккандыктан, т. а., дан жана нандын тектик мааниси бир болгондуктан, алардын байланыш-катыш биримдиги уламалуу маанидеги бир эле маселеге багытталды: Даны жоктун наны жок, наны жоктун жаны жок – нан жана анын касиети, баалуулугу. Ушуларды негизге алуу менен, келтирилген макалдардын жөнөкөй сүйлөмдөрү аркылуу момундай бир өзгөчөлүктү да белгилөөгө болот.

1-макалдын жөнөкөй сүйлөмдөрү адамдын абалын чагылдырган бир максатты көздөсө да, алардын ортосунда олуттуу айырмачылык бар. 1-жөнөкөй (Санаасы жок сары сууга семирет) сүйлөмүндө проблемасы жок адам, 2-жөнөкөй (Катыны жок кыздуу үйгө теминет) сүйлөмүндө проблемасы бар адам тууралуу кеп болду да, эки башка маселе козголду. Ушундан улам, кырдаалга, шартка жараша кепте пайдаланууда, ал сүйлөмдөрдүн ар бирин өз өзүнчө колдонсок болот, ар бир жөнөкөй сүйлөмү өз алдыларынча толук кандуу макал боло алат. Эң башкысы, алардын ортосунда эркин катыш бар. Ал эми 2-макалдын жөнөкөй сүйлөмдөрү бири-бирине тең байланышта тургандыктан, жалпысынан аларды да өз алдынча колдонсок болот. Бирок 1-жөнөкөй сүйлөмү (Даны жоктун наны жок) толук кандуу макал деңгээлине көтөрүлө албайт. Анткени, биринчиден, даны жок адамдын наны жок болору өзүнөн-өзү түшүнүктүү. Негизинен, макал мазмунунда сабак болчу, акыл-наасат берчү олуттуу ой болушу керек. Даны жоктун наны жок жөнөкөй сүйлөмү айтылыш бөтөнчөлүгү боюнча гана өзгөчөлөнгөнү болбосо, тек гана, белгилүү кырдаалды баяндоо мүнөзүндө маалымат берди. Экинчиден, бул жөнөкөй сүйлөмүнүн кайсы бир компоненти семантикалык жылыштарга дуушарланбады жана сүйлөмдүн синтаксистик–семантикалык жалпы мазмуну да макал табиятына ылайык келүүчү кыйытма ойго ээ эмес. Мындай болгон соң, аны өз алдынча макал катары колдонуунун кажети жок. Так ушул түзүлүштө уюшулган макалдардын тутумундагы 1-жөнөкөй сүйлөмүнүн функциясы 2-жөнөкөй сүйлөмүнө тең катар коюлуу менен, макалдык мазмундун калыптанышына, жаралышына шарт түзөт,

ыңгайлуулукту жаратат, маанилик толуктук, аныктык, тактык киргизет. Натыйжада, жөнөкөй сүйлөмдөр үчүн уламалуу маанилик биримдиги макал табиятын шарттайт. Ушуга байланыштуу бул түзүлүштөгү (2-мисалдагы макал) макалдардын жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн ички байланышы 1-сыяктуу мисалдардын жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн байланышына караганда бекем болот. Оюбуз ачык, так, түшүнүктүү болсун үчүн, бир катар конкреттүү мисалдарды келтирели:

- I. 1. Жалгыз кыз – жалама туз,
эки кыз – эрмек кыз,
үч кыз- ата-энеге күч кыз.
2. Жаман аял кетем деп коркутат,
жаман эркек өлөм деп коркутат.
3. Адал эмгек абийир таптырат,
арам эмгек азап тарттырат.
- II. 1. Сарала тоок саман чачат,
өз айыбын өзү ачат.
2. Алса кыргыз алат,
өлсө торгой өлөт.
3. Эки баатыр эригишет,
бирөө калат, бирөө өлөт.

I топтогу байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бири-бирине карата катышы эркин болору ачык байкалып турат. Кептин айтылышына, ыңгайына жараша жөнөкөй сүйлөмдөрү эгемендүү макал укугуна ээ болуп, жеке-жеке колдонула берет. Натыйжада, алардын ар бири өз алдынчалуу логикалык ойду туюндуруу мүмкүнчүлүгүнө ээ боло алышат. Маселен, Жалгыз кыз – жалама туз жөнөкөй сүйлөмү аркылуу туюндурулган ойдо көзгө басар жалгыздыкты баалап-барктоо, сыймык тутуу бар. Керек болсо, баалап-барктоонун, сыймык тутуунун түпкүрүндө арман да бар. Ал арман топук кылуу менен каниеттенбөөнүн айкалышкан чегинде жаралгандай. Алымсынып–алымсынбоо туюлат, анткени жалама туздун логикалык мааниси тузсуруодон келип чыккан эңсөөнү билдирет. Эңсөө болгон жерде каниеттенбөөнүн, ага жетүүнүн аракетин сезилет. Чынында, жалгыздык – жаман, логикалык планда, жалгыздыктан ажыроо жок түшүнүгүнө алып келет. Ошондуктан колдо турган жалгыздыктан ажырабоо, аны баалап-барктоо турулуу иш. Демек, жалама туздун логикалык мааниси баалап-барктоо, сыйлоо деген түшүнүктөрдү билдирет. Жалгыз кыз – жалама туз жөнөкөй сүйлөмүндөгү ушул ой анын өз алдынчалуулугун шарттап турат. Ал эми Эки кыз – эрмек кыз; Үч кыз – ата-энеге күч кыз жөнөкөй сүйлөмдөрү менен бир бүтүндүктө уюшулганда, үчөөнүн биримдиги алда-канча кеңири масштабдагы логикалык ойду чагылдырган макал текстин жаратат. Мындагы жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн тең катар коюлуп, бир бүтүндүктө колдонулушу үй-бүлөдөгү кыздардын санына жараша, алардын барк-баасы таразаланып, ээлеген ордулары көрсөтүлдү.

II топтогу макалдардын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү жеке-жеке колдонсок, макал табиятын шарттай албайт. Мисалы, 1. Сарала тоок саман чачат; 2. Алса кыргыз алат; 3. Эки баатыр эригишет,- деп шарттуу түрдө алсак, булар кадыресе кара сөз түрүндөгү жөнөкөй сүйлөмдөрдөй эле кабыл алынат. Демек, кийинки жөнөкөй сүйлөмдөрү менен биримдикте уюшулганда гана, макал статусуна ээ боло алат: 1. Сарала тоок саман чачат, өз айыбын өзү ачат; 2. Алса кыргыз алат, өлсө торгой өлөт; 3. Эки баатыр эригишет, бирөө калат, бирөө өлөт. Көрүнүп тургандай, жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн уламалуу байланыш-катышы сөзсүз түрдөгү зарылдык болуп, бири-бирине карата толуктук милдетин аткарып, синтаксистик-семантикалык мазмунунун бир бүтүндүгүн түздү. Ушунун негизинде макалдык мазмун жаралды. Мындан дал ушул түзүлүштөгү макалдарга мүнөздүү төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөрдү белгилөөгө болот: а) Жөнөкөй сүйлөмдөрү өз ара тең катар уюшулганы менен, бири-бирине маанилик көз карандылыгы болот; б) Жөнөкөй сүйлөмдөрү маанилик ажырагыс байланышта келип, туруктуу

калыптанышты камсыздайт; в) Жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн ар бири жеке-жеке логикалык ойду туюндуруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болбостон, бириккен максаттагы ойду жаратат.

Адабияттар:

1. Кыргыз макал-лакаптары. / Түзгөн – Усупбеков Ш.- Фрунзе, 1982.
2. Бархударов С.Г. Грамматические очерки, сложные предложения. //Литературная учеба. № 4, 1935.
3. Жакыпов Ы. Кыргыз тилинин синтаксиси. – Фрунзе, 1975.
4. Сартбаев К.К. Кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдүн синтаксиси. –Фрунзе, 1957.